

РЕЦЕНЗІЯ

**д.е.н., професора, професора кафедри публічних фінансів
Державного податкового університету
Давиденко Надії Миколаївни
на дисертаційну роботу
Добрянської Наталії Борисівни
на тему: «Трансформація фінансової поведінки домогосподарств в
Україні в умовах цифровізації»**

**подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 072 «Фінанси, банківська справа та страхування»**

Актуальність теми дисертаційної роботи

В умовах цифровізації фінансова поведінка набуває ознак її трансформації, з'ясування яких становить передумову оптимізації поведінки домогосподарств в Україні. Разом з тим вагомі напрацювання в цій галузі засвідчують і наявність проблем, невирішеність яких суттєво ускладнює нарощування потенціалу домогосподарств як базису ефективності функціонування і розвитку національної економіки. Подібні невирішеності та недостатня розробленість негативно позначаються на виконанні домогосподарствам їх функціональної ролі. Зазначене визначає теоретико-прикладну необхідність подальшої розробки окресленої проблематики, що обумовило вибір теми та її мети, що полягає в поглибленні теоретичних засад в галузі поведінкових фінансів та обґрунтуванні фінансової поведінки домогосподарств в умовах цифровізації.

Відтак, обрана тема є актуальною, оскільки присвячена дослідженню особливостей фінансової поведінки домогосподарств в умовах цифровізації як з позицій теоретичного осмислення, так і з позиції прикладної науки і практичного застосування в сучасних умовах.

Здобувачем переконливо обґрунтовано нагальність та важливість наукового опрацювання питань, що є предметом її наукового дослідження, висвітлюючи зв'язок теми дисертації із сучасними дослідженнями у відповідній галузі знань. Сформульована мета визначила завдання дослідження, які розкриваються у взаємопов'язаних розділах. Дисертаційна робота має логічну структуру, засновується на формуванні теоретичних засад та практичних рекомендацій для оптимізації фінансової поведінки домогосподарств в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами

Окремі результати дисертаційної роботи узгоджуються із загальними напрямами наукової діяльності кафедри фінансових ринків та технологій

Державного податкового університету, зокрема, держбюджетною темою «Державні запозичення в системі публічних фінансів» (2021-2025 рр.) номер ДР 0121U109588 в частині участі у виконанні її етапу «Державні запозичення на фінансових ринках». де автором досліджено основні тенденції залучення заощаджень домогосподарств в Україні на внутрішньому ринку державних запозичень та окреслено основні напрямки активізації населення до інвестиційних процесів з метою підвищення ефективності функціонування публічних фінансів в умовах війни та у період повоєнного відновлення (Акт впровадження від 26 грудня 2024 р.).

Достовірність та обґрунтованість отриманих результатів та запропонованих автором рішень, висновків, рекомендацій

Основні результати дослідження, сформульовані аспірантом, висновки і практичні рекомендації є теоретично обґрунтованими і достовірними. Достовірність результатів дисертаційної роботи підтверджена критичним узагальненням положень значного обсягу наукових робіт українських та зарубіжних науковців з тематики дослідження та статистичним аналізом даних.

У процесі дослідження застосовано сукупність загальновизнаних методів наукового пізнання, серед яких: системний, діалектичний; конкретизації та абстрагування, порівняльного і статистичного аналізу. Це дає підстави констатувати, що достовірність отриманих висновків та обґрунтованість запропонованих пропозицій і рекомендацій визначається правильно обраним методологічним підходом до дослідження, достатнім використанням наукового та статистичного матеріалу.

Структура та зміст дисертації, її завершеність і відповідність установленим вимогам щодо оформлення

Структура та зміст дисертації відповідають вимогам щодо оформлення цих рукописів згідно Наказу МОН №40 від 12.01.2017 р. Дисертація містить всі необхідні структурні елементи. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів і висновків. Загальний обсяг дисертації становить 271 сторінку друкованого тексту. Основний зміст викладено на 205 сторінках тексту, який містить 7 таблиць, 23 рисунки. Робота має 21 додаток, розміщений на 28 сторінках. Список використаних джерел містить 347 найменувань і викладений на 36 сторінках.

Текст дисертаційної роботи викладено грамотною, технічною мовою логічно та послідовно. Структура дисертації, мова та стиль викладення відповідають вимогам щодо оформлення дисертацій доктора філософії. Застосована в роботі наукова термінологія є загальновизнаною, стиль

викладення результатів теоретичних і практичних досліджень, нових наукових положень, висновків і рекомендацій забезпечує доступність їх сприйняття та використання.

У першому розділі «Наукові підходи до дослідження та формування фінансової поведінки домогосподарств» здобувачкою було проведено ретроспективне дослідження класичної та сучасної наукових теорій економічної та фінансової поведінки, як її невід'ємної частини, охарактеризовано основні етапи становлення класичних наукових підходів щодо дослідження фінансової поведінки домогосподарств з точки зору представників неокласичної теорії, сучасної економічної теорії, філософії, соціології, психології. Автором доведено, що у сфері аналізу фінансової поведінки домогосподарств важливим був і залишається комплексний міждисциплінарний підхід, який враховує як традиційні, так і поведінкові особливості пояснення різних моделей фінансової поведінки домогосподарств. У ході дослідження виявлено міждисциплінарний характер досліджень фінансової поведінки домогосподарств від початкових проявів її наукової категорії до сучасного етапу становлення її як ключової економічної категорії. Здобувачкою було проведено аналіз основних наукових підходів та визначено ключові теоретичні засади щодо сутності категорії «домогосподарство». До того ж, автором надано власне трактування визначення «домогосподарства».

Заслуговує позитивної оцінки також те, що у даній частині дисертаційної роботи Добрянською Н.Б. було проаналізовано наукові підходи до визначення поведінки, економічної поведінки, узагальнено її структуру та виділено її елементи, які будуть притаманні домогосподарствам не залежно від їх індивідуальних особливостей.

Науковим доробком здобувачки став авторський підхід до трактування сутності поняття фінансової поведінки домогосподарств. Автором було надано структуру запропонованого визначення, яка дозволяє зрозуміти місце даного поняття загалом у науковій площині, його специфіку, умови виникнення, загальну мету та прояв результату від зазначених дій.

У другому розділі «Характеристика фінансової поведінки домогосподарств в Україні в умовах цифровізації» здобувачкою здійснено аналіз основних показників фінансового стану домогосподарств, проаналізовано позицію домогосподарств України щодо оцінки рівня свого добробуту за результатами тематичного модульного опитування та відповідної фінансової поведінки. Автором виявлено тенденцію переважно до споживання, зокрема, продуктів харчування, а ось заощаджувати вдавалося лише невеликій частині домогосподарств. У ході дослідження автором було здійснено аналіз індексів споживчих настроїв, який дозволив виявити негативну динаміку

середньострокових економічних очікувань та поточного особистого матеріального становища.

Значимим є також і те, що здобувачкою було узагальнено систему факторів та мотивів, які впливають на фінансову поведінку домогосподарств як споживачів, характерних для усіх без виключення домогосподарств та є важливими для пояснення принципів формування їхніх стратегій та для розробки засобів впливу на їхню поведінку з боку інших ринкових суб'єктів.

У ході дослідження автором виявлено нові тенденції у поведінці домогосподарств України як споживачів товарів і послуг, такі як: поява нових поведінкових типів залежно від вікової структури домогосподарств, рівня їх доходів та суб'єктивного сприйняття корисності споживчих благ у сучасних споживчих практиках домогосподарств; різноспрямованість тенденцій поведінки представників домогосподарств із середніми та високими доходами; демонстрація домогосподарствами реалістичних моделей поведінки, заснованих на диференційованих алгоритмах прийняття рішень всередині сім'ї; вплив загальносвітових закономірностей розвитку науково-технічного прогресу та глобалізації на споживчу поведінку домогосподарств. Відтак, автором було аргументовано, що споживча поведінка значною мірою визначає умови для зростання добробуту домогосподарств і сама є результатом досягнутого відповідного рівня.

У результаті проведеного дослідження здобувачкою було аргументовано, що споживча поведінка домогосподарств, як основа добробуту, залежить від низки чинників суб'єктивного характеру: розмірів бюджету сім'ї, стадії життєвого циклу домогосподарства; досвіду споживання та стилю життя; дотримання моди та прагнення престижу добробуту родини; очікувань споживача, пов'язаних із прогнозами членів домогосподарства, наприклад, щодо майбутніх доходів; розмірів заборгованості домашнього господарства, податкової політики держави та інших.

У даній частині дослідження автором було здійснено регресійний аналіз взаємозв'язку сукупних доходів домогосподарств з часткою домогосподарств, підключених до мережі Інтернет та, як результат, доведено суттєву пряму залежність економічного добробуту домогосподарств від якісного та кількісного показника використання цифрових технологій, як у повсякденному побуті, так і для здійснення фінансових операцій.

У третьому розділі «Напрями трансформації фінансової поведінки цифровізованого домогосподарства в Україні» здобувачкою обґрунтовано формування цифровізованого домогосподарства як результату трансформації фінансової поведінки домогосподарств під впливом цифрових технологій.

На особливу увагу заслуговує запропонована автором модель трансформації фінансової поведінки домогосподарства в умовах цифровізації, у якій ключовий акцент поставлено на узагальненні ознак трансформації та цифровізації, як вагомому фактору змін фінансової поведінки домогосподарств в сучасних умовах. Адже модель дозволяє візуалізувати вплив факторів, що сприяють та стримують використання домогосподарствами цифрових технологій у фінансовій діяльності, переваг та ризиків, пов'язаних із впровадженням цифровізації в економіку, зовнішніх та внутрішніх факторів.

У роботі здобувачкою доведено необхідність введення в науковий обіг поняття «цифровізованого домогосподарства» та запропоновано авторський підхід до трактування його сутності, обґрунтовано структуру та запропоновано власний підхід до трактування визначення фінансової поведінки цифровізованого домогосподарства, узагальнено особливості фінансової поведінки цифровізованого домогосподарства та обґрунтовано вплив цифрового середовища на фінансову поведінку домогосподарств в сучасних умовах, що дозволяє зрозуміти, як цифрові технології поступово змінювали традиційні категорії та поняття, не лише теоретичні стосовно підходів до визначення їх сутності, але трансформували і практичне їх використання.

Здобувачкою запропоновано шляхи ефективного використання домогосподарствами переваг цифровізації у фінансовій діяльності, наведено основні напрямки подолання внутрішніх перешкод домогосподарств для забезпечення достатнього рівня фінансової та цифрової грамотності та відкритості до високотехнологічних ініціатив і цифрової трансформації та запропоновано напрями оптимізації фінансової поведінки домогосподарств в сучасних умовах.

Наукова новизна одержаних результатів

Серед основних результатів, що характеризують прирощення наукових знань та визначають наукову новизну проведеного дослідження, слід відзначити наступні:

удосконалено:

- підхід до аналізу фінансового стану домогосподарств, у якому, на відміну від існуючих методик, використовуються шкали еквівалентності, що дозволяє відобразити зменшення мінімально необхідних потреб на одного члена домогосподарства при зміні його розміру та складу, врахувати коефіцієнти нерівномірності розподілу домогосподарств за рівнем матеріального добробуту та розподілити домогосподарства в порядку зростання середньодушових еквівалентних показників доходів на квантилі та за інтервалами доходів;

- методичний підхід до оцінки фінансової поведінки домогосподарств, який, на відміну від інших, базується на поєднанні реальних показників фінансового стану домогосподарств з індексами споживчих настроїв та оцінкою домогосподарствами рівня свого добробуту у конкретних соціально-економічних умовах, що дозволяє виокремити найпоширеніші моделі фінансової поведінки домогосподарств для подальшої їх оптимізації;

- метод оцінки ризиків та переваг використання домогосподарствами продуктів цифрових технологій під час здійснення фінансових операцій, який, на відміну від існуючих, дозволяє виокремити критично важливі переваги цифровізації для подальшого ефективного їх використання домогосподарствами у фінансовій діяльності та знайти шляхи убезпечення домогосподарств від можливих загроз, пов'язаних з процесами цифровізації;

набули подальшого розвитку:

- понятійно-категоріальний апарат, в частині формулювання низки понять та введення окремих із них у науковий обіг. Серед них: «домогосподарство», «фінансова поведінка домогосподарств», «цифрова фінансова грамотність», «цифровізоване домогосподарство», «фінансова поведінка цифровізованого домогосподарства», що дають змогу підвищити рівень наукової обґрунтованості проблематики фінансової поведінки домогосподарств і на відміну від традиційних формулювань та підходів дозволяють врахувати стрімкий вплив цифровізації на сучасні реалії існування домогосподарств та всі сфери їхньої діяльності;

- підхід до вибору напрямів оптимізації фінансової поведінки домогосподарств в сучасних умовах через побудову моделі її трансформації, яка дозволяє врахувати вплив факторів, що сприяють або стримують використання домогосподарствами цифрових технологій у фінансовій діяльності;

- адаптація методики бібліометричного та кластерного аналізу досліджень фінансової поведінки домогосподарств за допомогою інструментів програми VOSviewer v.1.6.20 та методу визначення рівня зацікавленості відповідними запитами з використанням сервісу Google Trends, яка дозволяє виявити ключові напрями трансформації фінансової поведінки домогосподарств та можливості впливу на неї з метою оптимізації.

Наукове та практичне значення отриманих результатів

Результати, отримані в ході дослідження, мають наукову новизну, теоретичне і практичне значення. Робота містить низку розробок щодо теоретичного, методичного і практичного інструментарію зміцнення і використання потенціалу домогосподарств України за рахунок трансформації

їх фінансової поведінки в умовах цифровізації для розбудови національної економіки. Окремі висновки та рекомендації автора використано в практичній діяльності АТ «Ощадбанк» та АТ «Укресімбанк».

Повнота опублікованих результатів дисертації

Результати дисертаційної роботи, висновки і рекомендації підтверджені апробацією на науково-практичних конференціях і публікаціями у наукових фахових виданнях. Обсяг та зміст опублікованих Добрянською Наталією Борисівною праць засвідчує, що в них повною мірою представлені результати проведеного наукового дослідження.

Автором опубліковано 13 наукових праць, з яких 5 наукових статей у фахових наукових виданнях України. Основні положення й результати дисертації доповідалися й обговорювалися на 8 науково-комунікативних заходах: «Фінанси, економіка, право vs війна» (м. Ірпінь, 2022 р.), «Ukraine of the Future: Challenges, Realities, Strategies» (м. Ірпінь, 2022 р.), «Вплив обліку та фінансів на розвиток економічних процесів» (м. Берегово, 2023 р.), «Розвиток фінансів, аудиту, бухгалтерського обліку та оподаткування: реалії часу» (м. Кам'янець-Подільський, 2023 р.), «Економічні, фінансові та правові процеси в умовах цифровізації» (м. Ірпінь, 2023 р.), «Трансформація фіскальної політики в умовах євроінтеграції» (м. Ірпінь, 2023 р.), «Фінансові механізми забезпечення відновлення економіки України в сучасних умовах» (м. Ірпінь, 2024 р.), «Трансформація фіскальної політики в умовах євроінтеграції» (м. Ірпінь, 2024 р.).

Відтак, здобувачка виконала всі вимоги щодо кількості та обсягу публікацій основного змісту дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дотримання принципів академічної доброчесності

За результатами аналізу представлених матеріалів не встановлено фактів порушення академічної доброчесності. Дисертаційна робота Добрянської Н. Б. повністю відповідає п. 12 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» від 12 січня 2022 р., №44 щодо вимог доброчесності. Вона не містить плагіату, самоплагіату, фальсифікації і фабрикації, відображено результати, отримані особисто, у всіх інших випадках наводяться посилання на співавторів наукових публікацій та відповідні джерела, визначено особистий внесок автора в опублікованих у співавторстві працях.

Висновки та пропозиції, що викликають певні сумніви, зауваження на окремі суперечності та можуть слугувати підґрунтям дискусії під час захисту дисертації

Віддаючи належне внеску Добрянської Н. Б. у дослідження трансформації фінансової поведінки домогосподарств в Україні в умовах цифровізації, відмітимо положення, які потребують уточнення, додаткової аргументації або мають дискусійний характер.

1. У першому розділі дисертації автором здійснено бібліометричний огляд публікаційної активності вітчизняних та зарубіжних науковців в сучасних інформаційних джерелах, проведено аналіз дисциплінарної структури публікацій за темою фінансової поведінки домогосподарств та здійснено бібліометричний аналіз наукових публікацій. Погоджуємося з тим, що результати такого дослідження є досить цікавими та дозволяють виявити закономірності та тренди у фінансовій поведінці домогосподарств. Особливо цікавим є застосування авторкою новітніх аналітичних програм та баз даних у фінансовій сфері, таких як: VOSviewer v.1.6.20, Google Trends та TreeMap. Але, на нашу думку, не має потреби настільки детально описувати процес бібліометричного аналізу в дисертаційній роботі, це її переобтяжує та не сприяє сприйняттю інформації, достатньо посилатися на узагальнені показники.

2. У другому розділі дисертаційного дослідження автором було визначено об'єктивні чинники, що сприяють динамічному підвищенню цифрової та фінансової грамотності домогосподарств на сучасному етапі, узагальнено та аргументовано перелік цифрових компетентностей, якими мають володіти домогосподарства для впевненого користування фінансовими послугами, охарактеризовано особистісні вміння та навички, які мають бути притаманні членам домогосподарств для комфортного перебування та здійснення ефективної фінансової діяльності у цифровізованому суспільстві. Проте, на наш погляд, більше уваги варто приділити саме пошуку практичних шляхів підвищення фінансової грамотності та цифрових компетентностей домогосподарств в сучасних умовах. Це би посилило практичну цінність дисертаційної роботи.

3. У розділі 2 дисертанткою було дано характеристику фінансової поведінки вітчизняних домогосподарств в умовах цифровізації. Проаналізована динаміка даних охоплює різні періоди: п. 2.1 – таблиці 2016 – 2023 р., рисунки – 2019 – 2024 рр., 2014 – 2022 рр.; п. 2.2 – таблиці 2018 – 2023 рр., рисунки – 2014 – 2024 рр., в описі присутні 2009 – 2012 рр., п.2.3 – таблиці 2016, 2018 – 2022, 2023 рр., окремі рисунки містять інформацію з 2005 та 2010 рр. На нашу думку, необхідно було обрати єдиний період для аналізу, що дало би змогу

підвищити його якість, достовірність і розуміння висновків, визначити основні тенденції.

4. У п. 3.2. запропоновано напрями раціоналізації фінансової поведінки домогосподарств в сучасних умовах (с. 187 – 188). Однак їх цінність знижується досить скромною інтерпретацією автором дисертаційного дослідження. На нашу думку, варто конкретизувати кожен із наведених пунктів, зокрема, вказавши покроковий алгоритм втілення даних напрямів у діяльність домогосподарств в Україні для отримання бажаного ефекту.

Вказані вище зауваження, пропозиції та дискусійні положення мають виключно рекомендаційний характер та не впливають на позитивну оцінку дисертаційної роботи Добрянської Н.Б.

Загальні висновки та оцінка дисертації

Подана на рецензування дисертаційна робота Наталії Борисівни Добрянської на тему «Трансформація фінансової поведінки домогосподарств в Україні в умовах цифровізації» є самостійно виконаною, завершеною науковою кваліфікаційною працею, в якій розв'язане конкретне наукове завдання, що полягає у поглибленні теоретичних засад в галузі поведінкових фінансів та обґрунтуванні фінансової поведінки домогосподарств в умовах цифровізації. У результаті проведеного дослідження сформульовано низку наукових положень і висновків, які мають високий рівень обґрунтованості та практичне значення.

Дисертаційне дослідження відповідає спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа та страхування».

За актуальністю, науково-теоретичним рівнем, новизною постановки і розв'язанням проблем, практичним та теоретичним значенням дисертація відповідає вимогам п. 3,5-9 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії» від 12 січня 2022 р., № 44.

Зазначене дозволяє зробити висновок, що Добрянська Наталія Борисівна, авторка дисертаційної роботи на тему «Трансформація фінансової поведінки домогосподарств в Україні в умовах цифровізації» заслуговує на присудження їй ступеня доктора філософії зі спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа та страхування».

Рецензент:

доктор економічних наук, професор,

професор кафедри публічних фінансів
Державного податкового університету

Надія ДАВИДЕНКО